

ЧАС МОВЧАННЯ АРФ

Роздуми про 136 псалом

Анотація. У своїй статті автор розглядає зміст 136 псалму, акцентуючи увагу на внутрішніх переживаннях псалмоспівця, який пройшов через досвід вавилонського вторгнення, полону, краху звичного укладу життя і безмірної туги за втраченою батьківщиною. Автору псалму більше нічого втрачати. Усе, що в нього залишилося – це пам'ять про Єрусалим і пульсуючий біль утрат. Коли більше нічого втрачати – можна говорити про все щиро, відкрито, без натяків, умовностей та політкоректності, що й робить псалмоспівець. У статті проводиться думка про те, що, незважаючи на величезний часовий інтервал, ми багато в чому можемо асоціювати свої почуття і думки з почуттями і думками біблійного автора, висловленими в його поетичній молитві. Підкреслюється зростаюча актуальність 136 псалму з огляду на нинішню російсько-українську війну.

Ключові слова: полон, Єрусалим, Сіон, пісні, спогад, відплата, Вавилон, ідумеї, війна, Україна

Title: The Time of the Silent Harps: Reflections on Psalm 137.

Abstract. In his article, the author examines the content of Psalm 137, focusing on the inner struggles of the psalmist, who went through the experience of the Babylonian invasion, captivity, collapse of the usual way of life and immense longing for the lost homeland. The psalmist has nothing more to lose. All he has left is the memory of Jerusalem and the throbbing pain of loss. When there is nothing to lose, one can talk about everything sincerely, openly, without equivocation or political correctness. This is exactly what the psalmist does. The article suggests that, despite the huge time interval, the biblical author's feelings and thoughts expressed in his poetic prayer in many ways echo what we feel and think in our time. The author also emphasizes the growing relevance of Psalm 137 in view of the current Russian-Ukrainian war.

Keywords: captivity, Jerusalem, Zion, songs, remembrance, retribution, Babylon, Edomites, war, Ukraine.

В'ячеслав Герасимчук, доктор богослов'я (PhD), викладач старозавітних дисциплін в Одеській богословській семінарії (Одеса, Україна).
ORCID: 0000-0001-6501-0734. Переклад Юрія Куш.

«Коли ми читаємо деякі псалми,
ненависть пашиє в обличчя, немов жар із печі...»
Клайв Льюїс, Роздуми про псалми

1. ВСТУП

Дивно, як час, із його неблаганною і часто раптовою зміною епох, доль і поколінь, щоразу виводить на передній план тексти, що раніше залишалися у тіні інших – гучніших і значніших. Це стосується і біблійних книг. Нині, коли триває кровопролитна війна, розв'язана Росією, коли вихор трагічних подій перевернув життя мільйонів людей в Україні, багато хто дедалі частіше звертається до Біблії не лише за словом розради, а й за звісткою про справедливу відплату, за моральним обґрунтуванням надії побачити незабаром, як «ті, що орали нечестя, й ті, що сіяли зло, пожинають його» (Йов 4:8). Серед текстів, що несподівано заговорили для українських християн у ці дні й місяці війни, далеко не останнє місце посідає 136 псалом. Цей короткий текст має вражаючу здатність «воскресати» за часів воєн, геноцидів, утисків та гонінь.¹

Упевнений, що несамоविта реальність нинішньої кривавої агресії не раз підштовхне вірян до цього твору, котрий слугує дзеркальною площиною, здатною поетично відобразити думки та почуття багатьох людей.

Ця стаття є спробою прочитання 136 псалму з позиції сьогодення. Стаття складається з матеріалу чотирирічної давнини і свіжих роздумів про цей псалом, що описує досвід оплакування єврейським народом втраченого життя в Єрусалимі. Прочитання цього псалму тоді й зараз, коли в Україні щодня гинуть люди від куль, снарядів і ракет, – це два різних прочитання. Різних за інтенсивністю проникнення у текст, за рівнем емпатії до тих, хто плаче «при ріках Вавилону», та мільйонів біженців у всьому світі, за ступенем співзвучності цього стародавнього лементу сучасному плачу про жертви жорстокої війни, що триває у наші дні. Незважаючи на кардинальні відмінності в контексті – ті, хто плакав біля річок Вавилону, жалкували про те, що сталося в минулому, нехай і пов'язаному відлунням з їхнім сьогоденням, а українці, які нарікають нині, змушені оплаку-

^[1] Наприклад, у річницю незалежності США американський письменник-аболіціоніст Фредерік Дуглас (1818-1895) звернувся до аудиторії у Рочестері з полум'яною промовою, у якій провів паралель між чорношкірими людьми свого часу і євреями періоду вавилонського полону. Він порівняв ситуацію, коли оточуючі очікують, що люди його раси відзначатимуть День незалежності, з тим, як колись євреїв, знущаючись, примушували співати хвалебні пісні про Єрусалим. Див. David W. Stowe, "Psalm 137: How Frederick Douglass claimed the Biblical message of social justice on July 4th". <http://www.milwaukeeindependent.com/syndicated/psalm-137-how-frederick-douglass-claimed-the-biblical-message-of-social-justice-on-july-4th/> Див. огляд інтерпретацій Пс. 136 в американській музичній культурі XVII-XX ст., особливо в музиці протестно-визвольного напрямку, в статті David W. Stowe, "Babylon Revisited: Psalms 137 as American Protest Song", *Black Music Research Journal* 32 (1) (2012), 98-110.

вати втрати у процесі активної фази війни та щогодинного примноження страждань і жертв серед військових і цивільного населення, – можна відзначити деякий емоційний консонанс і паралелі між учасниками процесу вираження скорботи тоді й зараз.

2. СТРУКТУРА І ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ

З точки зору структурної побудови псалом не є занадто складним твором. Він виразно складається з трьох різножанрових частин:

- 1) спільний плач (вірші 1-4),
- 2) пісня Сіону (вірші 5-6),
- 3) прокляття (вірші 7-9)².

Щодо тематичних акцентів, то цей псалом можна поділити на таку ж кількість блоків (у такому самому обсязі), перший з яких можна назвати «Мовчазні арфи та неспівані пісні», другий – «Єрусалим – назавжди у пам'яті», а третій – «Жага відплати ненависним ідумеям і вавилонянам».

Тричастинність спостерігається і за такими характеристиками, як перехід від використання займенника першої особи множини у перших чотирьох віршах до форми першої особи однини у віршах 5 і 6 та звернення до Бога і вигуків про покарання Едома і Вавилону в останніх трьох віршах. Крім того, як відзначає низка дослідників, вірші 1-4 описують подію минулого, вірші 5-6 фокусуються на нинішньому часі, а вірші 7-9 звернені у майбутнє³. Згадування Вавилону в першому та останньому віршах дозволяє помітити використання прийому інклюзію.⁴

3. РОЗДУМИ НАД ТЕКСТОМ

3.1. Мовчазні арфи та неспівані пісні (вірші 1-4)

«І При ріках Вавилону, там сиділи ми і плакали, коли згадували про Сіон»⁵.

Псалом починається з визначення місця плачу на тлі згадок про Сіон⁶.

[2] Tremper III Longman and David E. Garland, *The Expositor's Bible Commentary V: Psalms* (Grand Rapids, MI: Zondervan, 2008), 949.

[3] Див. Mary Therese DesCamp, "Blessed Are the Baby Killers: Cognitive Linguistics and the Text of Psalm 137", *Society of Biblical Literature 2006 Seminar paper*, 3. https://www.sbl-site.org/assets/pdfs/DesCamp_Blessed.pdf; Daniel Simango, "A Comprehensive Reading of Psalm 137", *Old Testament Essays* 31 (1) (2018), 220.

[4] Hennie Viviers, "Psalm 137: Perspectives on the (neuro-) psychology of loss", *Verbum et Ecclesia* 31(1) (2010), 4.

[5] Див. детальний розбір текстових нюансів цього та інших віршів 136 псалму, а також особливостей та розходжень Масоретського тексту і Септуагінти у третьому томі монументального коментаря Аллена Росса на Псалтир. Allen P. Ross, *A Commentary on the Psalms: Volume 3 (90-150)* (Grand Rapids: Kregel Publications, 2016), 785-786.

[6] Перший вірш цього прекрасного псалму з його неймовірно сумною поезією та

По суті, це спогад про важкі дні вавилонського полону. І хоча цей псалом, швидше за все, був написаний або до кінця полону, або в епоху після полону, яка почалася для євреїв з падіння Вавилону та едикту перського царя Кіра II (у 539 та 538 роках до н.е. відповідно), час оплакування втраченого Сіону, насильницького переселення і тяжкого перебування в «землі полону» (Єр. 46:27) назавжди закарбувався у пам'яті бранців, що виливали душу біля річок Вавилону⁷. Про склад тих, хто криється за займенником «ми», майже нічого невідомо. Можна припустити, як, наприклад, Джеймс Веллард, частина цих людей були представниками груп, перелічених у 4 Цар. 24:14, з яких слід виділити насамперед теслярів та ковалів⁸. Якщо це припущення вірне, то картина річок Вавилону, як пункту збирання євреїв для сумних ремінісценцій на кшталт античних елегій, далека від дійсності.

Можливо, під вавилонськими річками (Тигр, Євфрат і особливо Ховар, де знаходилася частина переселенців (Єз. 1:1; 3:15)) малися на увазі не власне самі річки, а іригаційні канали, які брали свій початок від цих річок. Теслярі, ковалі та інший робітничий люд із підкореної Юдеї міг перебувати при цих каналах, щоб підтримувати зрошувальну систему в належному стані⁹. Сидіння у цьому випадку – не ознака нарікання *ad infinitum*, хоча саме по собі «положення сидячи було офіційною позою

яскравими образами болю від незворотних втрат дуже далеко стоїть від ритмічно-танцювального «прочитання» даного тексту диско-групою Boney M у мегапопулярній пісні кінця 70-х – початку 80-х «By the rivers of Babylon». На мою думку, в якості музичної інтерпретації набагато співзвучніший ліриці та сюжету Пс. 136 буде органний хорал Баха «An Wasserflüssen Babylon» (BWV 653), композиція Соломона Россі «Al naharot Bavel» чи пісня з тією ж назвою у виконанні Les Chevatim (<https://www.youtube.com/watch?v=8TfE2VdLtlM>). У якості більш сучасного та індивідуалізованого пісенного осмислення псалму можна відмітити пісню Леонарда Коена «By the rivers dark» з несподіваним завершенням «Be the truth unsaid and the blessing gone, if I forget my Babylon» (Хай істина залишиться невимовленою і щезне благословіння, якщо я забуду свій Вавилон). Див. аналіз хоралу Баха у книзі Михайла Сапонова, *Себастьян Бах: Хорали Святому Духу* (Москва: Научно-издательский центр «Московская консерватория», 2015), 58-68. Стилий огляд музичних рефлексій на Пс. 136 представлений David W. Stowe, «Songs of exile: a playlist for Psalm 137», <https://blog.oup.com/2016/06/songs-exile-playlist-psalm-137/>

^[7] Можна сказати, що у вірші 1 має місце подвійна згадка – про те, як євреї сиділи біля річок вавилонських, сумували і згадували всі деталі тієї страшної катастрофи, яка сталася з їх народом. Докладніше про датування і Sitz im Leben цього псалму див. Yolande Steenkamp, «Violence and hatred in Psalm 137: The Psalm in Its Ancient Social Context». *Verbum et Ecclesia* 25 (2004), 301-302; Simango, «A Comprehensive Reading of Psalm 137», 231-234; Leonard P. Maré, «Psalm 137: Exile – Not the Time for Singing the Lord's Song», *Old Testament Essays* 23 (1) (2010), 118-119.

^[8] James Wellard, *By the Rivers of Babylon* (Newton Abbot: Readers Union, 1973), 176.

^[9] Wellard, *By the Rivers of Babylon*, 176. Є й інші пояснення. Наприклад, євреї могли збиратися «на берегах каналів, тому що їм потрібна була вода для їхніх релігійних обрядів (Дії. 16:13)». Уоррен Уирсби, *Комментарий на Ветхий Завет. Том 2. Ездра-Малахия* (Санкт-Петербург: Библия для всех, 2011), 422.

для оплакування, і юдейські вигнанці поводитись як під час поховальної скорботи»¹⁰.

Відразу по прибутті до Вавилону євреї зрозуміли, що Єрусалим, їхній рідний дім, назавжди зник із їхнього життя. Особливо це стосувалося людей старшого віку, які усвідомлювали, що у них ніколи не буде шансів повернутися на батьківщину. І ось «при ріках Вавилону», місцях усамітнення, вони плачуть, згадуючи Сіон. У книзі Плачу Єремії є текст про людину, яка «сидить самотньо і мовчить... покладає уста свої у порох, думаючи: «може бути, ще є надія»; підставляє ланіту свою тому, хто б'є його, перенасичується ганьбою» (3:28-29). Якщо той чоловік ще не до кінця втратив надію, то люди, які згадували Сіон у вавилонському полоні, навряд чи мали якісь надії. Вони плакали не просто від ностальгії, а від почуття безвиході, забутості Богом.

Звичайно, представники інших народів, які опинилися на місці Ізраїлю, теж лили сльози, згадуючи руїни своїх міст, але Ізраїль розумів, що в їхньому випадку жертва виходила за межі втрати батьківщини та рідних попелищ. Вони оплакували той трагічний факт, що Бог із благодійника перетворився на суддю, із захисника – на гонителя; Сіон із місця Божої присутності перетворився на ціль Божого гніву (пор. Плач 4:11), а вони як народ Божий – на бранців з волі власного Бога (пор. Єр. 29:4; Плач 1:5). Вони плакали, змішуючи сльози з водами річки, шукаючи втіхи тільки у пам'яті, здатній викликати з минулого картини назавжди втраченого безтурботного життя в Єрусалимі¹¹.

«² На вербах, посередині його, повісили ми наші арфи».

У другому вірші локусний вектор зміщується з річок на дерева, що прикрашали похмурий краєвид, у якому головну роль грали знову-таки річки. У західній тлумачній традиції прийнято акцентувати увагу на роді деревної рослини, *арава*, про яку згадує псалмопівець у цьому вірші. І це не дивно, враховуючи те, наскільки ілюстративна та символічна верба чи (плакуча) верба як дерево смутку та плачу. У той же час деякі дослідники відзначають, що замість верби або, ще конкретніше, верби вавилонської (*Salix babylonica*), в описуваному епізоді слід розуміти тополя або, вірніше, тополя евфратську, яка росла уздовж берегів вавилонських річок і своїми гілками, що низько звисають, нагадувала вербу¹².

[10] Уирсби, *Комментарий на Ветхий Завет*, 422. Окрім того, як пише Гоулдер, «літургичний плач також традиційно символізувався виливанням води (як, наприклад, у часи Самуїла, коли був організований піст і молитва у Масифі, й зібрані там ізраїльтяни «черпали воду, й проливали перед Господом» (1 Цар. 7:6); отже, збір біля річок Вавилонії міг бути доречним також і з метою забезпечення будь-якого ритуального омиття водою». Michael D. Goulder, *The Psalms of the Return (Book V, Psalms 107-150)* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998). 225.

[11] Мэтью Генри. *Толкование книг Ветхого Завета. Том 6. Псалмы* (DRTS, 2005), 585.

[12] Hermann Gunkel, "Psalm 137: An Interpretation", *The Biblical World* 22 (4) (1903), 291;

Черговим елементом псалму виступають музичні інструменти, які називаються арфами (од. *кіннор*). Цей найдавніший інструмент, який зустрічається ще у прадавній історії книги Буття (4:21), виступає під різними іменами у Синодальному перекладі. Крім варіанту «арфа», використовуються ще такі версії перекладу слова «кіннор», як цитра або гуслі (пор. Іс. 5:12; 23:16; 24:8), які, однак, також означають струнний інструмент.

Кіннори мовчали, бо їхні власники перебували «посеред цього», у місці полону, а не у вітчизні. Розрив із Сіоном символічно відображається у розриві із сіонськими арфами. Їх повісили на дерева (як боксер, що завершує кар'єру, вішає рукавички на цвях¹³), ніби щоби позбутися спокуси знову використовувати ці інструменти і тим самим порушити обітницю, дані самим собі. Мабуть, від вітру або від дотику листя кіннори, що висіли, зрідка видавали гучні хаотичні звуки, які вносили ще більший елемент дисгармонії, нагадували співакам і арфістам (кіннористам) про втрачене щастя, про щасливе життя в землі обітованій, яку вони втратили по причині свого відступу від Яхве як джерела щастя, благоденства та миру.

«³ Там ті, що полонили нас, вимагали від нас слів пісенних, і утискувачі наші – веселоців: «поспівайте нам щось із пісень Сіонських».

Пам'ять продовжує утримувати місце дії псалому в центрі спогадів, погляд псалмоспівця все ще спрямований на те, що відбувалося «шам» (з євр. – там), тільки тепер пейзажна складова змінюється епізодом за участю живих людей¹⁴. Ці люди – ті, що «полонили нас». На жаль, до чужої обстановки доєднуються й чужі люди. На відміну від певної статичності пейзажу – рух води та хитання дерев не береться до уваги – і споглядальної пасивності та мовчання учасників оплакування трагічної долі Єрусалиму, «поневолювачі» цілком активні. Їхня активність проявляється насамперед на вербальному рівні, за допомогою знущань і вимог розважити їх піснями Сіонськими. Для ворогів, які стали господарями життя полонених єрусалимлян, їхні жертви були жалюгідними трубадурами, що можуть потішити їх піснями.

Пророки були першими, хто проливав гіркі сльози про занепад їхньої рідної країни та неминучість майбутнього покарання, про розбещеність сердець своїх співвітчизників. Зокрема, Єремія та Єзекііль безжально викривали народ у жахливих злочинах проти Яхве та ближніх (пор.

Джон Х. Уолтон, Виктор Х. Мэтьюз, Марк У. Чавалес, *Библейский культурно-исторический комментарий. Часть 1. Ветхий Завет* (Санкт-Петербург: Мирт, 2003) – електронна версія книги.

^[13] Goulder, *The Psalms of the Return*. 226.

^[14] Багато в чому Україна відчуває нестерпний біль перебування «там», на війні, а не «тут», у довоєнному модусі життя. У міру того, як «тут» віддаляється далі й далі, «там» стає новим «тут».

Єр. 9:1-2). Але для народу ці пророки були як юродиві співаки, їхні слова лише розважали слухачів. Так, Єзекиїл передає такі слова Бога:

І вони приходять до тебе, як на видовище, і сідає перед лицем твоїм народ Мій, і слухають слова твої, але не виконують їх; бо вони в устах своїх роблять із цього забаву, серце їхнє тягнеться за корисливістю їхньою. І ось, ти для них – як кумедний співак із приємним голосом і доброю грою; вони слухають твої слова, але не виконують їх. Але коли збудеться, ось уже й збувається, тоді дізнаються, що серед них був пророк (Єз. 33:31-33).

Тепер євреям самим доводилося звикати бути у шкурі «кумедних співаків із приємним голосом». Вороги, що полонили їх, ще більше посилювали їхній біль і тугу прискіпливими проханнями і навіть вимогами розважити їх піснями Сіону. «Проспівайте нам із пісень Сіонських», повеселіть себе і нас! Ці приставання були націлені на те, щоб за допомогою висміювання та кепкування позбавити переселенців твердої основи у вірі, відібрати «їхню ідентичність, гідність та надію»¹⁵. Євреї раді були б залишитися наодинці зі своєю тугою про минуле, але вороги, які відібрали у них це минуле, не давали їм спокою і там, у Вавилоні.

«⁴ Як співати Господню пісню на чужій землі?»

Питання, поставлене у цьому вірші, відкриває тяжку парадоксальність перспективи відтворення пісенної спадщини Сіону поза Єрусалимом. Пісні Господні або пісні Сіону – це пісні про радість, мир і спасіння від Яхве, що панує над Своїм народом (пор. Іс. 52:7). Це пісні перемоги живого Бога над язичницькими богами та богинями. Як співати ці пісні в землі у всіх сенсах нерідної та чужої? Можливо, вороги народу Божого самі не до кінця розуміли, яким тролінгом звучали їхні прохання-знущання про пісні сіонські. Навіть з урахуванням пророчої перспективи тимчасовості полону як покарання від Бога, найбагатший богословський контент цих пісень виступав проти тих, для кого ці пісні були урочистим виразом символу віри. Озвучувати цей контент здавалося їм верхом божевілля через явну локальну прив'язку пісень Сіону, прив'язку, яка була зруйнована волею їхнього Бога і жорстоким виконанням цієї волі ворогами народу Божого.

Євреї відмовлялися влаштовувати шоу, їхні арфи мовчали, вони висіли на вербах, а пісні, якщо вони й звучали, були більше схожі на бідкання над зруйнованим Єрусалимом. Яка може бути радість і веселість, коли того, що становило основу цієї радості та веселощів, більше немає? Вороги позбавили їх того, що становило суть їхніх пісень і зміст їхнього життя. За великим рахунком, пісня – це те світле, чим ми живемо, те,

^[15] Walter Brueggemann, *Message of the Psalms: A Theological Commentary* (Augsburg: Augsburg Publishing House, 1984), 75.

чому ми співаємо хвалебні оди, те, заради чого взагалі варто жити. І коли вбивають цю пісню-мрію, руйнують надію, руйнують основи життя, природна реакція на це – гнів, обурення, лють, які знаходять свій вихід наприкінці псалму.

Реальність полону щогодини демонструвала недоречність повторення вільних пісень вільного Сіону в країні полонення. Ця країна була настільки чужою, а Сіон настільки жаданим як об'єкт зосередження всіх помислів, сподівань та зітхань, що фактичним місцем дії псалму слід уважати Сіон (мирний (цілий), обложений, зруйнований – будь-який), а не Вавилон. Сіон продовжував бути єдиним локусом, де могло бути можливим життя, яким воно представлялося полоненим, – єдино прийнятне справжнє життя з його піснями, ритуалами та святами. Тому для псалмоспівця розумова фіксація на Єрусалимі, незважаючи на очевидну ілюзорність цієї ескапістської практики, була виходом зі становища, переходом у те місце, де все сходилося, все було логічним та життєствердним¹⁶.

3.2. Єрусалим – назавжди у пам'яті (вірші 5-6)

*«Якщо я забуду тебе, Єрусалиме, забудь мене правиця моя;
 6 Прилипни язик мій до гортані моєї, якщо не буду тебе пам'ятати, якщо не поставлю Єрусалиму на чолі веселості моєї»*

Початкові слова цієї частини псалму цілком органічно виглядали б у любовній поемі. Автор не приховує своїх найніжніших почуттів до Єрусалиму. Чужорідність навколишньої дійсності, спільне пролиття сліз про жакливу долю батьківщини, арфи, що мовчать, – усе це на якийсь час перетворюється на розмитий бекграунд, тоді як крупним планом виступає сам псалмоспівець і його озвучений біль. Займенник множини («ми») змінюється на слова із займенниковим суфіксом 1-ї особи однини, колективний досвід втрати родоначальної гавані поступається місцем індивідуальному відношенню до Єрусалиму як до локусу життя (на відміну від Вавилону – місця, подібного до шеолу).

МакКен відзначає наявність хіастичної структури у 5 і 6 віршах:

A – Якщо ('im) я забуду тебе, Єрусалиме

B – забудь мене правиця моя

A' – прилипни язик мій до гортані моєї

B' – якщо ('im) не пам'ятатиму тебе¹⁷.

^[16] Декамп розширює цю думку так: «Мабуть, псалмоспівець має на увазі, що ментальний стан людини може бути реальнішим і важливішим, ніж матеріальна даність – фізичний простір Вавилону. Він може сидіти біля річки або на чужій землі, але ментально він знаходиться в Єрусалимі. На думку автора псалму, бранці мешкають саме у ментальному просторі». DesCamp, “Blessed Are the Baby Killers”, 4.

^[17] J. C. McCann, Jr., “Book of Psalms,” in L. E. Keck et al. (eds.), *The New Interpreter's Bible*,

У пориві проклинаючого вигуку псалмоспівець виносить собі (гіпотетичний) вирок, якщо він забуде Божий град Єрусалим¹⁸. Гіркою іронією звучать слова «забудь мене правиця моя» та «прилипни язик мій до гортані». У разі здійснення цих двох «якщо», пісні Сіону більше ніколи не зазвучать у виконанні псалмоспівця: правиця, що забула свого власника або, як у деяких перекладах, висохла рука, не зможе грати на арфі (кіннорі), а язик, що прилип до гортані, буде не у змозі відтворювати слова улюблених пісень¹⁹. Це ціна, яку готовий заплатити автор: позбутися можливості колись (можливо, після полону) заспівати пісню Сіону там, де б вона звучала найдоречніше, тобто в Єрусалимі, якщо це місто, «досконалість краси, радість усієї землі» (Плач 2:15), перестане бути його найвищою радістю.

Езрахі наголошує на підпорядкованості особистого стану автора (його радість) екзистенційній цінності пам'яті²⁰. Коли Єрусалим лежить у руїнах, а Божий голос не обіцяє швидкої зміни долі, пам'ять – найнадійніший і найкоротший шлях до ситуації, що передувала катастрофі, до переселення в чужий край. Залишається тільки припускати, наскільки «до» простягався погляд псалмоспівця. Можливо, останнє враження від уже зруйнованого міста було основним, тим самим стоп-кадром, що світився тьмяним жалобним світлом у пам'яті щоразу, коли думка зверталася до рідного та коханого Єрусалиму. Якщо це припущення є правильним, то нас не повинен дивувати або навіть шокувати зміст останніх трьох віршів.

3.3. Жага відплати ненависним ідумеям і вавилонянам (вірші 7-9)

«7 Пригадай, Господи, синам Едомовим день Єрусалиму, коли вони говорили: руйнуйте, руйнуйте аж доценту».

У вірші 7 тема пам'яті отримує розвиток. Вона присутня у всіх трьох частинах псалму: в першій частині пам'ять звернена у бік Сіону як місця блаженного проживання Бога та Його народу (вірш 1); у другій – пам'ять виступає своєрідною запорукою або клятвенною гарантією того, що псалмоспівець завжди пам'ятатиме Єрусалим (вірші 5-6); у третій, яка починається у сьомому вірші, автор апелює до пам'яті Бога в надії, що Яхве зга-

vol. 4 (1996), 1227; Walter Brueggemann and William H. Bellinger, Jr., *Psalms* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 574.

[18] Див. цікаве дослідження феномену самопрокляття у Пс. 136:5-6 у статті DesCamp, "Blessed Are the Baby Killers", 9-10.

[19] Пор. «правиця і язик – це, звичайно, синекдохи, що вказують на виконання тілом функції письмової та усної комунікації». Sidra DeKoven Ezrahi, "By the Waters of Babylon": The Amnesia of Memory", in *Psalms In/On Jerusalem*, ed. Ilana Pardes and Ophir Münz-Manor (Berlin: de Gruyter, 2019), 155. Див. також Brueggemann and Bellinger, *Psalms*, 574.

[20] Ezrahi, "By the Waters of Babylon", 157.

дає те, що так добре пам'ятає сам псалмоспівець та його співвітчизники, а саме злодіяння ворогів Ізраїлю (ідумеїв) по відношенню до Божого народу. Спогад Єрусалиму невід'ємно пов'язаний зі спогадом тих, хто завдав йому страшної шкоди²¹. З одного боку, це не повинно особливо дивувати, з іншого – цей зв'язок відігравав важливу роль на стадії актуалізації історичного досвіду життя в Єрусалимі та розставання з ним (життям) та з ним (Єрусалимом) через життеруйнівні дії ворога. Гнів і спрага відплати були «паливом» у горнилі цього процесу актуалізації.

Пам'ять, як правило, добре утримує емоційно забарвлені моменти життя, хоч і часто при цьому буває вибірковою і приховує те, що здатне завдати болю. Але коли цей біль неминучий, коли він шаленіє в людині, тоді пам'ять зі скарбнички інформації про минуле перетворюється на нашого захисника чи суддю, залежно від ситуації. У 136 псалмі пам'ять для євреїв була скоріше суддею винуватців їхнього нещастя. В даному випадку, як уже зазначалося вище, автор звертається до Яхве, щоб у Його божественній пам'яті «засвітилися» вороги Сіону – кровні родичі ізраїльтян, ідумеї, які мріяли про повне знищення Іудеї як держави, які при кожній нагоді підсипали сіль на рани, кивали у бік Єрусалиму з глузуванням та ненавистю. Коли настав «день Єрусалиму», тобто день Божого суду над цим містом, Едом відзначився крайньою жорстокістю щодо жителів Юдеї (пор. «жорстоко помстився дому Юдиному і тяжко згрішив, здійснюючи над ним помсту» (Єз. 25:12)). У 586 році ідумеї йшли слідом за вавилонянами на пограбування зруйнованого Єрусалиму, «як гієни біжать слідом за левами»²². Потім, наситившись здобиччю, вони всіляко ускладнювали життя біженцям, вбиваючи і грабуючи їх (пор. Авд. 1:11-14; Єз. 25:12-14; 35:5-15)²³.

Чому треба було пам'ятати та згадувати жорстоких ворогів, які створили стільки зла Єрусалимові? Тому що вони виступили активними творцями трагедії, що сталася із Сіоном. Саме вони були тим смерчем, який зруйнував дім Юдин із його стародавньою столицею Єрусалимом.

Зважаючи на це напрошується паралель із сьогоднішньою військовою реальністю України. Одним із самих несамовитих моментів нинішньої російсько-української війни були звірства російських солдатів над мирним населенням у Бучі, Волновасі, Маріуполі та інших містах. У деяких випадках камери спостереження фіксували факт розстрілу людей, останні миті життя жертв. Таким чином, на останньому кадрі залиша-

^[21] Ефект розширеного спогаду (місто + руйнівники) можна застосувати і до інших міст. Історія Хіросіми, Нагасакі, Дрездена, Варшави, Маніли, Алеппо та багатьох інших міст нерозривно пов'язана з епізодом їхнього руйнування від рук усіляких ворогів. У цьому сумному списку, певен, надовго закріпиться й український Маріуполь.

^[22] Simango, "A Comprehensive Reading of Psalm 137", 226.

^[23] Simango, "A Comprehensive Reading of Psalm 137", 236.

ються і душогуб(и), і жертва, поєднані назавжди подією позбавлення життя в результаті кричущого досвіду порушення Божої заповіді «Не убий»²⁴.

Євреї просили Бога пригадати (захар) тих, хто був на «останньому кадрі» Єрусалиму, який перетворився на руїни, тих, хто агітував добивати, ламати, руйнувати («руйнують, руйнують вщент»). У зв'язку з цим варто навести цитату з книги МакКенна «Богословське введення у книгу Псалмів», у якій автор зокрема висловлює ще одну важливу грань процесу спогаду: «Спогад Єрусалиму – це акт опору. Народ Божий не міг співати, але міг пам'ятати. Справді, вони повинні були (курсив мій – В.Г.) пам'ятати! Пс. 136 вчить нас, що найважливіший акт спогаду активізується сильними та нероздільними емоціями горя та гніву. У ситуаціях віктимізації горе і гнів є неминучими, але прийнятними і навіть необхідними. У випадку 136 псалму печаль та гнів підтримують пам'ять, яка уможливорює віру, надію і життя «на землі чужій». Перед лицем жахливого зла найгірша з можливих реакцій – це нічого не відчувати. А що потрібно відчувати, то це горе, лють, обурення. За їхньої відсутності зло стає прийнятним звичайним явищем. Забути означає підкоритися злу, зачакнути і померти; пам'ятати – значить чинити опір, бути вірним і жити знову»²⁵. Забути – це означає стати духовно-неповносправним калікою, бо єдина здорова реакція на звірства мучителів – обурення, лють, гнів і бажання справедливої відплати. Якщо цих почуттів немає, то є підстави говорити про глибоку духовну патологію. Окрім того, забути – значить піти проти істини і переконати себе в тому, що жертви не зазнали знущань катів, що в результаті якогось безглузлого і жахливого монтажу на останній картині, на якій зображений колапс світу і життя, зображений лише повалений (і немає навіть тіні повалюючого).

У вірші 7 зустрічається єдине звернення до Бога у псалмі. Автор закликає до ковенантного Бога Ізраїлю, називаючи його на ім'я Яхве, з наполегливим проханням взятися за справу, почати діяти, відштовхуючись від тієї ситуації, яка, подібно до ядерного вибуху, справила «дивний новий світ», у якому жертва опиняється в полоні (земному шеолі), а душогубці та підбурювачі до зла почуваються цілком комфортно у звичних для себе умовах. У цьому полягає сенс заклику «пригадай», зверненого до Бога.

«⁸ Дочка Вавилону, спустошителька! блаженний, хто воздасть тобі за те, що ти зробила нам! 9 Блаженний, хто візьме та розіб'є немовлят твоїх об камінь!»

[24] У зв'язку з насильницьким характером смерті ще трагічнішою є серія метафор вмирання і смерті (порваний срібний ланцюжок, розколота золота чаша, розбитий глечик і зруйноване колесо) в Екл. 12:6.

[25] J. Clinton McCann, *A Theological Introduction to the Book of Psalms: The Psalms as Torah* (Nashville: Abingdon Press, 1993), 119.

У короткому рефлексивному псалмі автор кілька разів звертається до зовнішнього світу. Апогеєм цих комунікацій із зовнішніми є адресна погроза головним ворогам – вавилонянам. Про Вавилон автор не говорить нічого позитивного, називаючи його корінних жителів «полонили нас», а їхню імперію, позначену персоніфіковано «дочкою Вавилону», – «спустошителькою». Дочка Вавилону – «антисимвол коханого Єрусалиму, його протилежний ідеологічний полюс»²⁶.

По відношенню до тих, що полонили і спустошували, використовується тільки один принцип – *lex talionis* (принцип відплати, що відповідає заподіяній шкоді)²⁷. У питанні ретрибуції ворогам псалмоспівець розраховує на справедливу відплату з боку Яхве та на дії інших осіб. Він навіть закликає благословення на агента здійснення акта відплати, ким би він не був. Він, мабуть, не був готовий повністю покласти на Божу декларацію «Мені помста, Я віддам», можливо, побоюючись, як Йона, що Божі заходи в кращому разі будуть половинчастими чи недостатніми. Проте автор не розглядає себе як звершителя своїх вогнених слів.

При цьому той, хто писав ці жорстокі рядки, не збирався закінчувати свій псалом на півтоні. Він досягає несподіваного (для багатьох читачів) та логічного (для самого себе) крещендо у вірші 9. Хочемо ми того чи ні, при читанні даного тексту автоматично задіюється наш внутрішній редактор або цензор, чи не так? Виразно в останньому вірші псалму, як висловився патріарх методу аналізу жанрових форм Герман Гункель, «бракує духу Нового Завіту»²⁸. Цей вірш – «блаженний, хто візьме і розіб'є немовлят твоїх об камінь» – бентежить більше, ніж передостанній і 99% усієї Біблії. Страждання, полон, вороги Ізраїлю, арфи, пісні Сіону – все це знайоме, цих тем торкаються й інші книги Старого Завіту, але ось вбивство немовлят, нехай і вавилонських, – про це ми не звикли читати в Писанні. Цей мотив іноді зустрічається у Старому Завіті, хоч і не завжди в імперативній формі (див. Чис. 31:17; 4 Цар. 8:12; Ос. 13:16; пор. Матв. 2:16), і безперечно ріже слух і бентежить багатьох християн з їхніми новозавітними поглядами на цей страшний феномен стародавнього світу.

Не дивно, що досить рано у християнському богослов'ї, особливо у богослов'ї отців церкви, тексти, подібні до цього вірша, почали трактуватися символічно, алегорично. Одне з найпопулярніших тлумачень «немовлят» полягало в тому, що під ними нам, християнам, слід розуміти наші гріховні помисли, пристрасті, самі гріхи. Ось типовий зразок подіб-

^[26] Hennie Viviers, "Psalm 137: Perspectives on the (neuro-) psychology of loss", *Verbum et Ecclesia* 31(1) (2010), 6.

^[27] У книзі пророка Єремії цей принцип декларується з дивовижною ясністю: «Бо прийде на нього, на Вавилон, спустошитель, і взяті будуть ратоборці його, розтрошені будуть їхні луки; бо Господь, Бог відплат, віддасть відплату» (Єр. 51:56, пор. Авд. 1:15-16).

^[28] Hermann Gunkel, "Psalm 137: An Interpretation", *The Biblical World* 22 (4) (1903), 293.

ної інтерпретації: «Хто є немовлята Вавилонії? Народжені порочні пристрасті. Утім є такі люди, що борються зі старою пристрастю. Коли народжується пристрасть, нехай не перетворюється вона на порочну звичку, що вкорінилася; доки вона мала – знищ її. Але стеж, щоби, будши знищеною, вона померла повністю. Об камінь її розбий: «Камінь же був Христос»²⁹.

Звичайно, віруючі сміливо можуть використовувати такий підхід або таке тлумачення, якщо воно допомагає їм у боротьбі з гріхами. Можна назвати наші гріховні пристрасті немовлятами – вавилонськими, єгипетськими, филистимськими, халдейськими, якими завгодно, і вбивати їх молитвою, вірою, постом, але давайте не забувати, що за таким текстом, як псалом, стоять реальні люди та реальні події. Його поетична природа зовсім не скасовує справжності вавилонської мізансцени з усім комплексом переживань її учасників.

Ще одне пояснення, подібне до щойно наведеного, акцентує аспект суду в розглянутому уривку. Цей текст, як зазначає прихильник цієї точки зору Ховард Осгуд, пророко демонструє суд чи покарання Боже у вигляді розбиття дітей зла (невіруючих) об камінь Христа³⁰. Деякі коментатори звертають увагу на значення слова «немовля» (*нафац*), яке використовується у Пс.136:9, відзначаючи, що воно не вказує на певний вік дитини, оскільки може вживатися з однаковим успіхом стосовно дитини як дуже юного віку, так і зрілого.³¹ Згідно з їхньою думкою, тлумач повинен перенести центр тяжіння у міркуваннях про немовлят з їхнього невинного віку на факт їхнього зв'язку з попереднім поколінням, гріхи якого ці немовлята повторюватимуть у дорослому віці³². Під таким кутом заклик до вбивства вавилонських немовлят хоч і не виправдовується, проте стає більш обґрунтованим.

Уолтер Кайзер мол. йде далі і доводить метафоричність усієї змалюваної читачеві сцени розбивання дітей об каміння: «Чого у Вавилоні не було – то це каміння чи скель, об яке можна було б хоч щось розбити. По суті, у місті не було навіть каміння, придатного для будівельних цілей, на відміну від кам'янистої землі практично всієї Палестини. Для будівниц-

[29] Аврелий Августин, *Толкование на псалом 136*.

[30] Howard Osgood, "Dashing the Little Ones against the Rock", *Princeton Theological Review* 1 (1) (1903), 34

[31] Walter Kaiser Jr., Peter Davids, F.F. Bruce, Manfred Brauch, *Hard Sayings of the Bible (Downers Grove IL: InterVarsity Press, 1996)*, 281; Maré, "Psalm 137", 124; Simango, "A Comprehensive Reading of Psalm 137", 238.

[32] Kaiser, *Hard Sayings of the Bible*, 281. Одним із проявів гріховності у вавилонських дітях було те, що вони, виростаючи, ставали на шлях агресії та участі у загарбницьких війнах, які знищували безліч людей, у тому числі дітей. Згідно з Герстенбергером, «це бажання знищити дітей є не що інше, як сумний приклад глибоко вкоріненої етнічної ненависті. Це бажання так само шокує, як і бійні ворогуючих етнічних та релігійних груп, свідками чого ми є і сьогодні». Erhard S. Gerstenberger, *Psalms, Part 2, and Lamentations* (Grand Rapids: Eerdmans, 2001), 393. См. також Steenkamp, "Violence and hatred in Psalm 137", 308.

тва потрібно було виготовляти висушену на сонці цеглу з багна та бітумну смолу для сполучного розчину. Тому, коли автор говорить про те, щоб розбити немовлят об камінь, він висловлюється метафорично, у переносному значенні»³³. Можливо, лінія аргументації Кайзера має підстави, хоча вона є досить штучною (при необхідності всілякі знаряддя страти знаходяться несподівано легко), але, здається, відомий евангельський богослов, доводячи неможливість реалізації зазначеного у вірші 9 способу відплати вавилонянам, забуває про не менш важливий пункт, а саме про пристрасне бажання здійснення цієї відплати³⁴. Більше того, це бажання зодягнене у форму своєрідних «заповідей» блаженства: «блаженний, хто віддасть...» і «блаженний, хто візьме та розіб'є...». Декамп вірно зауважує, як ці два благословення (блаженства) перегукуються з двома прокльонами у віршах 5 і 6 й також потребують виконання умови їх отримання, щоб вони якимось чином актуалізувалися у житті їхнього виконавця³⁵.

Як ставитися до Пс. 136:9? Думаю, більшість з нас продовжуватиме дотримуватися відсторонено-осудливого погляду на крик душі автора псалму, що обговорюється нами, незалежно від моїх або чийх би там не було думок про нього. Більше того, частина читачів вважатиме за краще ретируватися від цієї теми, як той, хто вперше потрапив до металургійного цеху і опинився біля доменної печі, подумає: «Навіщо мені це треба?», і потягнеться до виходу. Ясно одне: ми можемо зодягати ці тексти в будь-які інтерпретації, можемо підшукати їм дуже зручне і переконливе символічне значення, але при цьому випустити з уваги одну дуже істотну деталь: ці тексти говорять нам не просто про абстрактні ідеї та дешеві емоції з другосортних романів.

Наразі ми маємо справу з людьми, доведеними до відчаю. А для крайнього розпачу закони не писані. Добре, сидючи у спокійній тихій атмосфері, коли у житті все більш-менш спокійно, міркувати про переваги новозавітної етики над старозавітною, вигадувати символічні відмовки, редагувати формулювання, надавати більш піднесеного, християнського, сенсу суворим реаліям старозавітного життя, та чи буде в усій цій нашій редакторській діяльності хоч крапля, нехай страшної, незручної, неприємної, але правди життя?

Так, люди, що втратили все: батьківщину, дім, можливо, дітей, храм як місце присутності Бога, і, можливо, як вони побоювалися, милість

^[33] Kaiser, *Hard Sayings of the Bible*, 282.

^[34] Бажання, особливо сильні, пристрасні, часом можуть підштовхнути до доленосних вчинків. Читач, напевно, пам'ятає слова Івана Карамазова про те, що він не наважиться на вбивство свого батька, однак бажати цього він собі заборонити не хоче. «Але в моїх бажаннях я залишаю за собою в даному випадку повний простір» (Ф.М. Достоевський, Брати Карамазови). Як відомо, незважаючи на неучасть у вбивстві батька безпосереднім чином, Іван упав жертвою свого бажання і став співучасником батьковбивства, «благословивши» Смердякова на цей злочин.

^[35] DesCamp, "Blessed Are the Baby Killers", 12.

Самого Творця, з яким вони були пов'язані завітними стосунками, – ці люди в шаленому розпачі своєму бажали, прагнули справедливості, щоб Бог віддячив Вавилонові тим же, що випробували вони самі («блаженний, хто воздасть тобі за те, що ти зробила нам»³⁶).

Пророки періоду вавилонського полону дуже яскраво та реалістично описують ті жахи, яких зазнав ізраїльський народ під час вавилонської навали³⁷. Так, пророк Єремія пише:

Бо смерть входить у наші вікна, вторгається у наші палаци, щоб винищити дітей з вулиці, юнаків з площ. Скажи: Так говорить Господь: І будуть повалені трупи людей, як гній на полі, і як снопи позаду женця, і не буде кому зібрати їх. (Єр. 9:21-22)

У такому контексті останні два вірші цього псалму стають зрозумілишими, хоча навряд чи ми зможемо до кінця осмислити їх, зрозуміти їх так, як розуміли їх переселенці у 6 столітті до н.е. та багато українців у 2022 році. Важко залишитися нейтрально байдужим або відсторонено розмірковуючим, коли йдеться про мільйони жертв Голокосту, голодомору, про політику Пол Пота, масову різанину в Руанді, інші геноциди і особливо те, що зараз відбувається в Україні з вини окупантів. Мимоволі відчуваєш гнів, обурення і бажання Божої кари на нелюдів і катів за скоєні ними звірства та вбивства, коли думаєш про все це.

Уолтер Брюггеман припускає, що кінцівка псалма «може бути голосом досвідченої релігії, яка глибоко знає, якою ціною можна перемогти розпач»³⁸. Так чи інакше, в цю ціну входить необхідність правильно процесувати почуття, яке переживали усі віруючі коли-небудь у своєму житті. Йдеться про почуття помсти, в центрі якого гніздиться прагнення відплати кривдникові згідно заслуг.

Нербас, цитуючи Бассет, наголошує, що бажання відтворити насильство, якого ми зазнали самі, закладене у природі людини та посилюється відсутністю емпатії навколо нас. «Однак це бажання швидко виявляється саморуйнівним для людини»³⁹. Це одна з причин, чому, згідно з Писанням, думка про особисту помсту завжди повинна підкорятися Божому промислові щодо відновлення справедливості (пор. Рим. 12:9, Об'явл. 6:10)⁴⁰. Як доповнення до вже викладеного можна привести

^[36] Див. Детальніше про прагнення воздаяння як відновлення справедливості у книзі Hans-Joachim Kraus, *Theology of the Psalms* (Minneapolis: Fortress Press, 1992), 67.

^[37] цікаве обговорення впливу втрати землі та важкого тягаря полону з точки зору нейропсихологічного підходу в статті Viviers, "Psalm 137: Perspectives on the (neuro-) psychology of loss", 4-7.

^[38] Brueggemann, *Message of the Psalms*, 77.

^[39] Daniel Michael Nehrbass, *Praying Curses: The Therapeutic and Preaching Value of the Imprecatory Psalms* (Eugene, OR: Pickwick Publications, 2013), 150.

^[40] Nehrbass, *Praying Curses*, 150.

закінчення цитати Брюггемана, початок якої наведено вище: «Це акт глибокої віри – довірити Богові свої найпотаємніші ненависті, знаючи, що до них поставляться серйозно»⁴¹. Незважаючи на шокуючий фінал цього неоднозначного псалму, в якому вирішення проблеми відновлення справедливого порядку бачиться на горизонтальному рівні людської вендетти, сам він за своєю жанровою та канонічною суттю (псалом як молитва) спрямований до Бога як досвід, в основі якого – «спроба перед лицем глибокого приниження і безпорадності, придушити примітивну людську спрагу насильства у серці, віддаючи все Богу»⁴².

4. ВИСНОВОК

Якщо коротко охарактеризувати групу полонених юдеїв «при ріках Вавилону», то можна помітити, що ці люди, що сиділи, плакали і згадували Сіон, опинилися у критичній ситуації, коли те, чим вони керувалися до полону, – їхні національні святині, храм як центр поклоніння, свята, традиції, звичний спосіб життя – залишилося у минулому. Вони розуміють всю абсурдність пісень сіонських без Сіону, гімнів, що прославляють Єрусалим, тоді як місто лежало в руїнах. Старі пісні співати було боляче, а нові, можливо, ще не народилися. Від колишнього життя залишився один спогад, а до нового треба ще довго зводити.

Полон може бути метафорою будь-якої несвободи, перевернутості звичного світу або «втрати надійного структурованого світу, коли висміюються та відкидаються заповітні символи смислів»⁴³. Усе, що залишилося псалмоспівцю та його співвітчизникам робити у полоні, – це прокручувати минуле. Їм здавалося, що без Єрусалиму, без храму, без поклоніння на місці присутності Бога вони не мають майбутнього. Вони – живі трупи, змушені переносити усі жахи вавилонського пекла. Порівняння вавилонського полону з пеклом блискуче проводиться у статті біблеїста Нільса Лемке. Він описує сходження псалмоспівця у пекло у вигляді чотирьох кроків, що відповідають тематичному розвитку змісту 136 псалму:

- 1) спогад місця свого походження у полоні;
- 2) відсутність мети та відчуття марності як наслідок вигнання;
- 3) зазнавання знущань від ворогів;
- 4) ненависть до ворогів⁴⁴.

^[41] Brueggemann, *Message of the Psalms*, 77.

^[42] Erich Zenger, *A God of Vengeance? Understanding the Psalms of Divine Wrath* (Louisville: Westminster John Knox Press, 1996), 48.

^[43] Walter Brueggemann, *Cadences of Home: Preaching among Exiles* (Louisville: Westminster John Knox Press, 1997), 2.

^[44] Peter Lemche, "Psalm 137: Exile as Hell", in *Myths of Exile: History and Metaphor in the Hebrew Bible*, ed. Anne Katrine de Hemmer Gudme and Ingrid Hjelm (New York: Routledge, 2015), 90. В юдаїзмі та християнстві було багато спроб інтерпретувати останні вірші псалму як ідеологічну та богословську матрицю. Див. статтю про

Незважаючи на мою незгоду з Лемке щодо питання історичності вавилонського полону (Лемке відносить біблійний звіт про полон євреїв у Вавилоні, як і розповідь про вихід з Єгипту, до категорії міфів)⁴⁵, я вдячний йому за дуже, на мій погляд, вдале порівняння стану автора Пс. 136 із зануренням у пекло.

Наш християнський внутрішній редактор з його спокутною програмою завжди шукає виходу – якщо не повного звільнення з цього пекла, то принаймні якоїсь лазівки, переведення стану в контекст чистилища чи лайт-версії пекла. Питання впирається у те, наскільки неминучий останній крок у цьому поступовому входженні у пекло похмурої відчуженості та безвиході.

Вихід, як мені здається, принаймні стосовно юдеїв у вавилонському полоні, слід шукати не стільки у псалмі, що розглядається, скільки в тому, що залишилося за кадром. За словами пророка Єремії, полон мав тривати 70 років. Перед полоненими була перспектива дуже довго збиратися біля вавилонських річок, тужити, вдаватися до спогадів і плакати, або ж навчитися співати нові пісні – вавилонські. І багато хто так і зробив⁴⁶. Бог закликає Свій народ піти іншим шляхом. Господь через Свого пророка зробив коригування перспективи, давши слово надії і вказавши на значно вищий спосіб життя у центрі Вавилонської імперії (див. Єр. 29:4-14). Рецепт від туги для тих, котрі плакали біля річок Вавилону – це саме життя, це турбота про рідних та близьких, це праця на благо ближніх і навіть ворогів. Цим словом пророк закликає народ подивитися на їхню ситуацію не з точки зору тієї долі, яка їх спіткала, а з позиції їхньої місії в країні полону. Очевидно, багато християн України зараз перебувають у пошуках свого місця в новій реальності і своєї місії в країні, що роздирається війною, або як біженці в різних країнах світу. Оскільки емоційно вони у певних моментах повторюють шлях давніх переселенців, то деякі уроки псалму, якому присвячена ця стаття, можуть бути корисні всім, хто перебуває під пресом жаклихих подій та потрясінь нинішньої воєнної доби.

Ми розглянули 136 псалом. Очевидно, що він знаходиться в нашому каноні Біблії не тільки для розмаїття між етичними стандартами Старого та Нового Завітів або для того, щоб ми могли зайвий раз покритикувати давніх ізраїльтян за жорстокосердя щодо ворогів. Цей та інші подібні до

рецепцію Пс. 136 протягом століть ізраїльської та християнської історії: Susan Gillingham, "Jewish and Christian Approaches to Suffering in the Reception of Psalm 137", *Old Testament Essays* 32 (2) (2019), 444-463.

^[45] Lemche, "Psalm 137: Exile as Hell", 93-96.

^[46] Це підтверджується, наприклад, тим, що через десятиліття багато хто вважав за краще залишитися у Вавилонії, навіть коли їм представилася можливість репатріюватися в Єрусалим. На той час Єрусалим для значної частини єврейського населення Перської імперії перетворився на символ або навіть міф, який легко міг бути зруйнований за першого безпосереднього знайомства з містом їхніх предків.

нього псалми (34, 68, 82, 108 та ін.) слід читати вдумливо, без «домашніх заготовок» у вигляді універсальних відповідей і вирішених висновків, якими ми можемо козиряти як справжні апологети. Такі тексти вимагають відкритості розуму та серця, проникливого роздуму не лише про слова біблійних поетів та псалмостівців, а й про час та місце, в яких жили автори та в яких живемо ми. Адже кожен з нас, напевно, має свою персональну «вавилонську річку», до якої ми приходимо поплакати про свої втрати?⁴⁷ У зв'язку з війною і страшними жертвами, цих річок у людей сьогодні додалося...

Господь не применшує важливості факту полону, горя і страждання. Більше того, ця сторінка в історії Юдеї та біографії багатьох полонених відіграла важливу роль у формуванні нових поколінь. Брюггеман описує цю роль наступним чином: «У полоні Ізраїль являв собою співтовариство, яке сумує і протестує... Давня соціальна практика плачу і нарікання стала важливою богословською діяльністю Ізраїлю. Досвід переживання горя – це вправа у висловленні правди... вправа у вияві величезної печалі, яка без заперечення та обману визнає [реальне] становище та стан Ізраїлю»⁴⁸. Саме в цьому досвіді страждання народ побачив правду про себе. Євреї не хотіли розважати своїх ворогів піснями Господніми, але завдяки тому, що вони ці пісні пам'ятали і зберігали не тільки в пам'яті, а й у своїх серцях, вони змогли пережити ту страшну епоху в своїй історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Аврелий Августин *Толкование на псалом 136*.
 Генри, Мэтью. *Толкование книг Ветхого Завета. Том 6. Псалмы*. DRTS, 2005.
 Льюис, Клайв. *Размышления о псалмах*. Москва: Эксмо, 2011.
 Сапонов, Михаил. *Себастьян Бах: Хоралы Святому Духу*. Москва: Научно-издательский центр «Московская консерватория», 2015.
 Уирсби, Уоррен. *Комментарий на Ветхий Завет. Том 2. Ездра-Малахия*. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2011.
 Уолтон, Джон Х., Мэтьюз, Виктор Х., Чавалес, Марк У. *Библейский культурно-исторический комментарий. Часть 1. Ветхий Завет*. Санкт-Петербург: Мирт, 2003.
 Brueggemann, Walter, and Bellinger, William H.. Jr. *Psalms*. New Cambridge Bible Commentary. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
 Brueggemann, Walter. *Message of the Psalms: A Theological Commentary*. Augsburg: Augsburg Publishing House, 1984.

^[47] Образ вавилонської річки дуже часто був затребуваний протягом століть різними письменниками, релігійними діячами, політиками. Так, наприклад, мотив вавилонської річки використовувався англійським ченцем і поетом Джоном Лідгейтом (1370-1451), який, як зазначає Джиллінгем, стверджував, що «церква створила свій власний вавилонський полон, виявилася ув'язненою через свою нездатність вигнати брехню... навіть жажіття наприкінці псалму використовується Лідгейтом для обґрунтування справедливого покарання еретиків-лоллардів». Susan Gillingham, *Psalms through the Centuries*, vol. 1 (Blackwell: Oxford, 2008), 115.

^[48] Walter Brueggemann, *An Unsettling God: The Heart of the Hebrew Bible* (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2009), 41.

- _____. *Cadences of Home: Preaching among Exiles*. Louisville: Westminster John Knox Press, 1997.
- _____. *An Unsettling God: The Heart of the Hebrew Bible*. Minneapolis, MN: Fortress Press, 2009.
- Kaiser, Walter Jr., Davids, Peter, Bruce, F.F. and Brauch, Manfred. *Hard Sayings of the Bible*. Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 1996.
- DesCamp, Mary Therese. "Blessed Are The Baby Killers: Cognitive Linguistics and the Text of Psalm 137". *Society of Biblical Literature 2006 Seminar*, 1-14. https://www.sbl-site.org/assets/pdfs/DesCamp_Blessed.pdf
- Ezrahi, Sidra DeKoven. "By the Waters of Babylon": The Amnesia of Memory", in *Psalms In/On Jerusalem*, edited by Ilana Pardes and Ophir Münz-Manor. Berlin: de Gruyter, 2019.
- Gerstenberger, Erhard S. *Psalms, Part 2, and Lamentations*. Grand Rapids: Eerdmans, 2001.
- Gillingham, Susan. *The Poems and Psalms of the Hebrew Bible*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- _____. *Psalms through the Centuries*. Vol. 1. Blackwell: Oxford, 2008.
- _____. "Jewish and Christian Approaches to Suffering in the Reception of Psalm 137". *Old Testament Essays* 32, no. 2 (2019): 444-463.
- Goulder, Michael D. *The Psalms of the Return (Book V, Psalms 107-150)*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 258. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998.
- Gunkel, Hermann. "Psalm 137: An Interpretation". *The Biblical World* 22, no. 4 (1903): 290-293.
- Kraus, Hans-Joachim. *Theology of the Psalms*. Minneapolis: Fortress Press, 1992.
- Lemche, Peter. "Psalm 137: Exile as Hell". In *Myths of Exile: History and Metaphor in the Hebrew Bible*, edited by Anne Katrine de Hemmer Gudme and Ingrid Hjelm, 89-98. New York: Routledge, 2015.
- Longman, Tremper III, and David E. Garland. *The Expositor's Bible Commentary V: Psalms*. Grand Rapids, MI: Zondervan, 2008.
- Maré, Leonard P. "Psalm 137: Exile – Not the Time for Singing the Lord's Song". *Old Testament Essays* 23, no. 1 (2010): 116-128
- McCann, J. Clinton. *A Theological Introduction to the Book of Psalms: The Psalms as Torah*. Nashville: Abingdon Press, 1993.
- Nehrbass, Daniel Michael. *Praying Curses: The Therapeutic and Preaching Value of the Imprecatory Psalms*. Eugene, OR: Pickwick Publications, 2013.
- Osgood, Howard. "Dashing the Little Ones against the Rock". *Princeton Theological Review* 1.1 (1903): 23-37.
- Simango, Daniel. "A Comprehensive Reading of Psalm 137". *Old Testament Essays* 31, no. 1 (2018): 217-242.
- Steenkamp, Yolande "Violence and hatred in Psalm 137: The Psalm in Its Ancient Social Context". *Verbum et Ecclesia* 25 (2004): 294-310.
- Stowe, David W. "Babylon Revisited: Psalms 137 as American Protest Song". *Black Music Research Journal* 32, no. 1 (2012): 95-112.
- Stowe, David W. "Psalm 137: How Frederick Douglass claimed the Biblical message of social justice on July 4th". <http://www.milwaukeeindependent.com/syndicated/psalm-137-how-frederick-douglass-claimed-the-biblical-message-of-social-justice-on-july-4th/>
- Viviers, Hennie. "Psalm 137: Perspectives on the (neuro-) psychology of loss". *Verbum et Ecclesia* 31, no. 1 (2010): 1-7.
- Waltke, Bruce K., and James M. Houston, *The Psalms as Christian Worship: A Historical Commentary*. Grand Rapids: Eerdmans, 2010.
- Wellard, James. *By the Rivers of Babylon*. Newton Abbot: Readers Union, 1973.
- Zenger, Erich. *A God of Vengeance? Understanding the Psalms of Divine Wrath*. Louisville: Westminster John Knox Press, 1996.